

सांप्रदायिक हिंसा : कारणे आणि उपाय

डॉ. सोमा पी गोंडाणे

राजीव गांधी कला महाविद्यालय, पाटण तालुका जिवती जिल्हा चंद्रपूर

Corresponding Author- डॉ. सोमा पी गोंडाणे

Email- bodhibandhu@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7096173

सारांश

भारत हा मुळात विविधतेचा देश आहे, विविधतेतील एकता आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या सुवर्ण प्रतिष्ठेचा आधार प्रदान करते. वैदिक काळापासून, संमिश्र संस्कृतीमध्ये अंतर्गत आणि बाह्य कल्पनांचा समावेश करणे हे येथील वैशिष्ट्य आहे, म्हणून कोणत्याही सांस्कृतिक विविधतेचे आत्मसात करणे भारतात सुलभ आणि साध्य करण्यायोग्य आहे. या संदर्भात, धार्मिक सहवास हे देखील या वैशिष्ट्यांपैकी एक आहे, याचे एक उल्लेखनीय उदाहरण सूफीवादामध्ये पाहिले जाऊ शकते, जेथे इस्लामिक एकेश्वरवाद आणि भारतीय धर्माच्या काही वैशिष्ट्यांचा सुवर्ण संयोजन होता आणि त्याचा यशस्वी पाठपुरावा झाला. कृत्रिम धार्मिक विचारसरणीची, परंतु अलीकडच्या काळात. गेल्या काही वर्षांमध्ये, भारताची सांस्कृतिक विविधता सांस्कृतिक असमानतेत बदलत आहे, ज्यामुळे लोकांमधील एकोपा नष्ट होत आहे, तसेच सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांवर नकारात्मक प्रभाव पडत आहे.

सांप्रदायिकतेचा अर्थ

एका व्यापक अर्थाने, सांप्रदायिकता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे त्याच्या समुदायाशी असलेले मजबूत संबंध . सांप्रदायिकता ही एक विचारधारा आहे ज्यानुसार समाज वेगवेगळ्या हितसंबंधांसह विविध धार्मिक समुदायांमध्ये विभागला जातो. सोप्या शब्दात सांप्रदायिकता म्हणजे त्या संकुचित वृत्तीला, जी धर्म आणि संप्रदायाच्या नावाखाली व्यक्तीला महत्त्व देते आणि समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या मोठ्या हिताच्या विरोधात केवळ त्याच्या वैयक्तिक धर्माच्या हितसंबंधांना प्रोत्साहन आणि संरक्षण देते.

जातीयवाद हा भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मतेच्या दिशेने सर्वात मोठा अडथळा आहे, कारण ही विचारधारा इतर समुदायांच्या विरुद्ध स्वतःच्या समुदायाच्या आवश्यक ऐक्यावर जोर देते. अशा प्रकारे सांप्रदायिकता सनातनी तत्त्वांवर विश्वास,

असहिष्णुता आणि इतर धर्मांबद्दल द्वेष वाढवते, ज्यामुळे समाजाचे विभाजन होते.

भारतातील सांप्रदायिकता

राजकीय तत्त्वज्ञान म्हणून सांप्रदायिकतेचे मूळ भारताच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेमध्ये आहे. धार्मिक आणि जातीय अस्मितेवर आधारित समुदायांमध्ये जातीय द्वेष आणि हिंसाचाराच्या आधारे फूट, मतभेद आणि तणाव निर्माण करण्यासाठी भारतातील जातीयवादाचा वापर राजकीय प्रचाराचे साधन म्हणून केला जातो.

प्राचीन भारतीय समाजात विविध धर्मांचे लोक शांततेने एकत्र राहत होते. धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना मांडणारे बुद्ध हे बहुधा पहिले भारतीय असावेत. दरम्यान, अशोकासारख्या राजांनी शांतता आणि धार्मिक सहिष्णुतेचे धोरण अवलंबले. मध्ययुगीन भारतात इस्लामच्या आगमनानंतर महमूद गझनवीने

हिंदू मंदिरे नष्ट केल्यासारख्या घटना समोर येऊ लागल्या. त्या काळात धर्म हा लोकांच्या जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग असला तरी त्यात जातीयवादी विचारसरणी किंवा जातीय राजकारण नव्हते. अकबर आणि शेरशाह सूरी सारख्या राज्यकर्त्यांनी देशभरात प्रचलित असलेल्या विविध संस्कृती आणि परंपरांबद्दल सहिष्णु धार्मिक धोरणाचे पालन केले. तथापि, औरंगजेबासारखे राज्यकर्ते काही पंथ आणि इतर धार्मिक प्रथांबद्दल कमी सहनशील होते.

भारतातील सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या प्रमुख घटना

सांप्रदायिक हिंसा ही एक अशी घटना आहे ज्यामध्ये दोन भिन्न धार्मिक समुदायांचे लोक एकत्र येतात आणि द्वेष आणि शत्रुत्वाच्या भावनेने एकमेकांवर हल्ला करतात. विविध सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि प्रशासकीय घटक भारतातील जातीय हिंसाचार घडवून आणण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी एकत्रितपणे जबाबदार आहेत. या सामूहिक कारणांचा कळस वेळोवेळी जातीय हिंसाचाराच्या रूपात दिसून येतो. देशातील जातीय हिंसाचाराशी संबंधित काही घटना पुढीलप्रमाणे-

1. 1949 मध्ये झालेल्या भारताच्या फाळणीत मोठ्या प्रमाणात रक्तपात आणि हिंसाचार झाला. यानंतर 1961 पर्यंत देशात कोणतीही मोठी जातीय घटना घडली नाही, मात्र 1961 मध्येच जबलपूर दंगल झाली जी देशाला मोठा जातीय धक्का होता.

2. 1960 च्या दशकात जातीय दंगलींची मालिका भडकली, विशेषतः भारताच्या पूर्व भागात - राउरकेला (1964), जमशेदपूर (1965) आणि रांची (677) जिथे पूर्वीच्या पूर्व पाकिस्तानमधील हिंदू निर्वासितांचे पुनर्वसन केले जात होते.

3. सप्टेंबर 1969 मध्ये अहमदाबादमध्ये झालेल्या दंगलीने देशाच्या विवेकाला हादरा दिला. या दंगलींचे उघड कारण म्हणजे इंदिरा गांधींच्या डाव्या विचारांना

विरोध करण्यासाठी जनसंघ मुस्लिमांच्या भारतीयीकरणाचा ठराव संमत करत होता.

4. एप्रिल 1974 मध्ये मुंबईच्या वरळी भागात दलित पँथर्सच्या रॅलीला मुंबई पोलिसांनी रोखण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा तिथे हिंसाचार उसळला, ज्याने कालांतराने गंभीर वळण घेतले.

5. ऑक्टोबर 1984 मध्ये इंदिरा गांधींच्या हत्येनंतर शीखविरोधी दंगली उसळल्या, ज्यात दिल्ली, उत्तर प्रदेश आणि भारताच्या इतर भागांमध्ये 4000 हून अधिक शीख मारले गेले.

6. 1985 मधला शाहबानो वाद आणि बाबरी मशीद-रामजन्मभूमी वाद 80 च्या दशकात जातीयवाद वाढवण्याचे शक्तिशाली साधन बनले. तसेच 1989 मध्ये काश्मिरी पंडितांची खोऱ्यातून हकालपट्टी

7. डिसेंबर 1992 मध्ये उजव्या विचारसरणीच्या पक्षांनी बाबरी मशीद पाडल्यानंतर देशातील जातीय दंगलींनी कळस गाठला.

8. 2002 मध्ये, गोध्रा स्थानकावर साबरमती एक्सप्रेसच्या एका डब्याला लागलेल्या आगीत अनेक कारसेवकांचा मृत्यू झाला, ज्यामुळे देशात गुजरात दंगली सुरू झाल्या आणि 1000 हून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला.

9. अलीकडील इतिहासातील सर्वात वाईट हिंसक घटना सप्टेंबर 2013 मध्ये उत्तर प्रदेशमध्ये नोंदल्या गेल्या, जेव्हा मुझफ्फरनगर जिल्ह्यात हिंदू आणि मुस्लिम समुदायांमधील मतभेदांनी जातीयवादाचे रूप घेतले.

10. 2015 पासून देशात मॉब लिंचिंगच्या घटनांमध्ये झपाट्याने वाढ झाली आहे आणि आकडेवारीनुसार 90 पेक्षा जास्त लोकांचा यात मृत्यू झाला आहे.

11. दिल्लीतील नुकत्याच झालेल्या जातीय दंगलीने देशातील विविध धर्मांमधील वाढती दरी पुन्हा एकदा उघड झाली आहे. जगातील सर्वात मोठ्या

लोकशाहीच्या केंद्रस्थानी झालेल्या दंगलीत 50 हून अधिक लोक मारले गेले आहेत.

सांप्रदायिकतेची कारणे

सध्याच्या परिस्थितीत, सांप्रदायिकतेचा उगम केवळ कोणत्याही एका कारणामुळे होऊ शकत नाही, उलट तो विविध कारणांचा मिलाफ झाला आहे. सांप्रदायिकतेला जबाबदार असलेली काही महत्त्वाची कारणे पुढीलप्रमाणे-

सोशल मीडियाचा प्रभाव

देशात फेक न्यूज झपाट्याने पसरल्यामुळे जातीयवादाला चालना देण्यात सोशल मीडियाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून दंगली आणि हिंसाचाराचा दृक्श्राव्य प्रसार करणे खूप सोपे आणि जलद झाले आहे. हिंसेचे हे अमानवीय ग्राफिक चित्रण सामान्य लोकांच्या मनात इतर समुदायांबद्दल द्वेष वाढवतात.

मुख्य प्रवाहातील माध्यमांची भूमिका

पत्रकारितेची नीतिमत्ता आणि तटस्थतेचे पालन करण्याऐवजी, देशातील बहुतेक मीडिया हाऊसेस एक किंवा दुसऱ्या राजकीय विचारसरणीकडे झुकलेले दिसतात, ज्यामुळे सामाजिक फाटाफूट वाढते.

राजकीय कारणे

आजच्या काळात विविध राजकीय पक्ष आपापल्या राजकीय फायद्यासाठी जातीयवादाचा वापर करतात. एक प्रक्रिया म्हणून राजकारणाचे सांप्रदायिकीकरण भारतातील जातीयवादाला चालना देण्याबरोबरच देशातील जातीय हिंसाचाराची तीव्रता वाढवते.

प्रशासकीय कारणे

पोलीस आणि इतर प्रशासकीय घटकांमध्ये समन्वयाचा अभाव. काहीवेळा पोलीस कर्मचाऱ्यांचे योग्य प्रशिक्षणाचा अभाव, पोलीसांचा अतिरेक आदी बाबीही जातीय हिंसाचाराला कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांमध्ये समाविष्ट असतात.

मूल्यावर आधारित शिक्षणाचा अभाव

मूल्याधारित शिक्षणाचा अभाव भारतीय लोकांमध्ये सामान्यतः दिसून येतो, ज्यामुळे ते विचार न करता कोणाच्याही बोलण्यावर विश्वास ठेवतात. आणि आंधळेपणाने अनुकरण करतात.

व्यावसायिक हेतू

विकासाची असमान पातळी, वर्ग विभाजन, गरिबी आणि बेरोजगारी इत्यादी कारणामुळे सामान्य लोकांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. असुरक्षिततेच्या भावनेमुळे, लोकांचा सरकारवरील विश्वास उडतो, परिणामी, जातीय आधारावर स्थापन झालेल्या विविध राजकीय पक्षांना लोक त्यांच्या गरजा/हितसंबंध पूर्ण करण्यासाठी मदत करतात.

मानसिक कारणे

दोन समुदायांमधील विश्वास आणि परस्पर समंजसपणाचा अभाव किंवा एका समुदायाकडून दुसऱ्या समुदायातील सदस्यांवर अत्याचार झाल्यामुळे त्यांच्यामध्ये भीती, संशय आणि धोक्याची भावना निर्माण होते. या मानसिक भीतीमुळे लोकांमध्ये संघर्ष, द्वेष, राग आणि भीतीचे वातावरण निर्माण होते.

सांप्रदायिक हिंसाचाराचे परिणाम

1. सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या काळात निष्पाप लोक अनियंत्रित परिस्थितीत अडकतात, त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते.
2. सांप्रदायिक हिंसाचारामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवित आणि मालमत्तेची हानी होत आहे.
3. जातीय हिंसाचार व्होट बँकेच्या राजकारणाला चालना देते आणि सामाजिक एकोपा प्रभावित करते. यामुळे दीर्घकाळात जातीय सलोख्याचे गंभीर नुकसान होते.
4. सांप्रदायिक हिंसाचाराचा धर्मनिरपेक्षता आणि बंधुत्व यासारख्या घटनात्मक मूल्यांवर परिणाम होतो.
5. जातीय हिंसाचारात, पीडित कुटुंबांना याचा सर्वाधिक फटका सहन करावा लागतो, त्यांना त्यांचे

घर, प्रियजन आणि उदरनिर्वाहाचे साधनही गमवावे लागते.

6. सांप्रदायिकता देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेसाठी एक आव्हान देखील प्रस्तुत करते कारण देशातील नागरिक जातीय हिंसाचाराला भडकावणारे आणि बळी पडलेले असतात.

7. देशात वारंवार होणाऱ्या जातीय हिंसाचारामुळे धर्मनिरपेक्षता आणि धार्मिक सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या घटनात्मक मूल्यांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.

8. जातीय हिंसाचारात, पीडित कुटुंबांना याचा सर्वाधिक फटका सहन करावा लागतो, त्यांना त्यांचे घर, प्रियजन आणि उदरनिर्वाहाचे साधनही गमवावे लागते.

9. जातीय हिंसाचाराच्या प्रसंगी समाजात अल्पसंख्याक वर्गाला संशयाच्या नजरेने पाहिले जाते आणि त्यामुळे देशाच्या एकात्मतेला आणि अखंडतेला धोका निर्माण होतो.

10. सांप्रदायिकता देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेलाही आव्हान देते कारण जातीय हिंसाचार भडकावणाऱ्या आणि त्रस्त झालेल्या दोन्ही पक्षांमध्ये देशातील नागरिक सामील असतात.

सांप्रदायिकतेचे दोष

जातीयवाद हा आज भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे आणि राष्ट्रीय एकता आणि अखंडतेसमोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे. त्याचे प्रमुख तोटे पुढीलप्रमाणे आहेत-

(१) जातीयवादाचा सर्वात मोठा दोष म्हणजे तो राष्ट्रीय एकात्मतेतील सर्वात मोठा अडथळा आहे. जातीयवादामुळे लोक समाजाच्या हितांपुढे राष्ट्रहिताचा विचार करत नाहीत आणि त्यांचे कोणत्याही प्रकारे नुकसान करण्यास मागेपुढे पाहत नाहीत. यामुळे राष्ट्र उभारणीच्या प्रक्रियेवरही परिणाम

होतो आणि राष्ट्राप्रती निष्ठा व निष्ठा विकसित होत नाही.

(२) सांप्रदायिकता त्याच्या इतर अनेक समस्यांमुळे राष्ट्रीय सुरक्षा देखील धोक्यात आणते; उदाहरणार्थ, प्रादेशिकता, भाषावाद वगैरेंनाही प्रोत्साहन मिळते. परकीय शक्ती विशिष्ट पंथाला मदत देऊ लागली, तर ही समस्या अधिक गंभीर होऊ शकते.

(३) सांप्रदायिकता विघटनकारी शक्तींना प्रोत्साहन देते ज्यामुळे राष्ट्रीय विघटनाची परिस्थिती निर्माण होते. जातीयवादाच्या आधारावर राष्ट्रांमध्ये फूट आणि युद्धे होतात.

(४) सांप्रदायिकतेचा आणखी एक नैसर्गिक दोष म्हणजे जातीयवादाशी संबंधित इतर अनेक समस्यांमुळे सामाजिक विघटन; उदाहरणार्थ, गुन्हेगारी, दरोडा, दंगली, आपसातील भांडणे, जाळपोळ, दरोडे इत्यादींना प्रोत्साहन मिळते आणि सामान्य समाजव्यवस्था ठप्प होते.

(५) जातीयवादामुळे राजकीय विघटनाची परिस्थितीही निर्माण होते कारण त्यामुळे राजकीय अस्थिरता वाढते आणि प्रशासकीय यंत्रणा ठप्प होते. जातीयवादाच्या आधारे मतं पडली आणि सरकारची धोरणंही याच आधारावर बनवली गेली, तर राजकीय अस्थिरता येणं स्वाभाविक आहे.

(६) जातीयवादामुळे केवळ राष्ट्रीय संपत्ती, वैयक्तिक मालमत्तेची आणि जीवित व मालमत्तेची हानी होत नाही, तर साठेबाजी करणारे आणि देशद्रोही घटकही त्याचा पुरेपूर फायदा घेत देशाला आर्थिक विघटनाच्या उंबरठ्यावर आणतात.

(७) राष्ट्रीय विघटन, सामाजिक विघटन, राजकीय आणि आर्थिक विघटन यांचा अंतिम परिणाम म्हणजे कुटुंबाचे विघटन होय. निरपराध लोकांच्या मृत्यूमुळे आणि मालमत्तेची नासधूस केल्यामुळे अनेक कुटुंबे उध्वस्त होतात, मुले अनाथ होतात आणि महिला

विधवा होतात, अगदी संपूर्ण कुटुंब आर्थिक संकटात सापडते.

(८) सांप्रदायिकतेचा आणखी एक परिणाम म्हणजे नैसर्गिक विघटन, कारण त्यामुळे जीवित आणि मालमत्तेचे इतके नुकसान होते आणि परस्पर भांडणे होतात की व्यक्ती स्वतःला आदर्शवादाच्या स्थितीकडे घेऊन जाते.

उपाय:

1. सध्याच्या फौजदारी न्याय व्यवस्थेत सुधारणा करण्याबरोबरच, जलद खटल्यांची आणि पीडितांना पुरेशी भरपाई देण्याची गरज आहे, जे पीडितांचे पुनर्वसन करणे योग्य ठरू शकते.
2. शांतता, अहिंसा, करुणा, धर्मनिरपेक्षता आणि मानवतावाद तसेच विज्ञानवाद (मूलभूत कर्तव्य म्हणून निहित) आणि तर्कशुद्धता या मूल्यांवर आधारित शाळा आणि महाविद्यालये/विद्यापीठांमध्ये मुलांचे मूल्याभिमुख शिक्षण, मूल्यांवर लक्ष केंद्रित करणे. मुलांच्या जातीय भावनांना आळा घालण्यासाठी महत्त्वाची ठरू शकते.
3. सांप्रदायिक दंगली रोखण्यासाठी प्रशासनासाठी संहिताबद्ध मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करून आणि तपास आणि अभियोग एजन्सी स्थापन करून, पोलिस दलासाठी विशेष प्रशिक्षण देऊन जातीयवादांमुळे होणारा हिंसाचार कमी केला जाऊ शकतो.
4. सरकार आणि गैर-सरकारी संस्थांना सांप्रदायिकतेच्या विरोधात जनजागृती करण्यास मदत करणारे प्रकल्प हाती घेण्यासाठी प्रोत्साहन आणि समर्थन देऊ शकते, जेणेकरून मजबूत जातीय सलोख्याची मूल्ये येणाऱ्या पिढ्यांमध्ये रुजवली जाऊ शकतात आणि अशा प्रकारे एक चांगला समाज निर्माण करण्यासाठी. ते मदत करू शकतात.
5. जातीय हिंसाचार रोखण्यासाठी मजबूत कायद्याची गरज आहे. म्हणून, जातीय हिंसाचार (पीडितांचे

प्रतिबंध, नियंत्रण आणि पुनर्वसन) विधेयक, 2005 ची कठोरपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

6. त्याचबरोबर कोणताही भेदभाव न करता तरुणांची बेरोजगारी आणि शिक्षणाची समस्या दूर करण्याची गरज आहे, जेणेकरून आदर्श समाजाची स्थापना करता येईल.
  7. जातीय हिंसाचार रोखण्यासाठी पोलिसांनी सुसज्ज असणे आवश्यक आहे. अशा घटना रोखण्यासाठी स्थानिक गुप्तचर नेटवर्क मजबूत केले जाऊ शकते.
  8. सांप्रदायिक हिंसाचार रोखण्यासाठी, शांतता समित्या स्थापन केल्या जाऊ शकतात ज्यात विविध धार्मिक समुदायातील व्यक्ती दंगलग्रस्त भागात सद्भावना पसरवण्यासाठी आणि भीती आणि द्वेषाच्या भावना दूर करण्यासाठी एकत्र काम करू शकतात.
  9. देशातील सर्वसामान्य जनतेला मूल्याधारित शिक्षण दिले पाहिजे, जेणेकरून ते कोणाच्याही बोलण्यात सहज पडणार नाहीत.
  10. पीडितांना जलद चाचण्या आणि पुरेशी भरपाई देण्यासाठी विद्यमान फौजदारी न्याय व्यवस्थेत सुधारणा केली पाहिजे.
- मलेशिया सारख्या देशात प्रचलित असलेल्या प्रथा भारत सरकारद्वारे जातीय हिंसाचार रोखण्यासाठी जागतिक स्तरावर पाळल्या जाऊ शकतात.
- निष्कर्ष:**
- सध्या भारतात तसेच जागतिक स्तरावर जातीय हिंसाचाराच्या घटना पहायला मिळत आहेत. धर्म, राजकारण, प्रादेशिकता, जातीयवाद किंवा इतर कोणत्याही आधारावर होणारी जातीय हिंसा थांबवण्यासाठी आपण सर्वांनी सामूहिक प्रयत्न करणे आणि आपले कर्तव्य प्रामाणिकपणे आणि सचोटीने पार पाडणे आवश्यक आहे. जर आपण हे करू शकलो तर देशातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर नक्कीच सद्भावनेची परिस्थिती निर्माण होईल कारण

जातीयवादाचा मुकाबला एकता आणि सौहार्दानेच होऊ शकतो.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. बी एम कराडे क-हाडे - समकालीन भारतातील सामाजिक समस्या पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर
2. पी. एल. भांडारकर - भारतीय सामाजिक समस्या - यस. चंद अँड कंपनी प्रा. लि. रामनगर नवी दिल्ली
3. प्रा. माणिक माने - भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या - विद्या प्रकाशन नागपूर